

ISSN 1999-4214 (print)
ISSN 2957-5095 (online)

ЕУРАЗИЯ ГУМАНИТАРЛЫҚ ИНСТИТУТЫНЫҢ
ХАБАРШЫСЫ

ВЕСТНИК

ЕВРАЗИЙСКОГО
ГУМАНИТАРНОГО
ИНСТИТУТА

BULLETIN

OF THE EURASIAN HUMANITIES
INSTITUTE

№3/2022

Жылына 4 рет шығады
2001 ж. шыға бастаған

Выходит 4 раза в год
Начал издаваться с 2001 г.

Published 4 times a year
Began to be published in 2001

Астана, 2022

Бас редактор **Дауренбекова Л.Н.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, филология ғылымдарының кандидаты,
Астана, Қазақстан

Жауапты редактор **Алимбаев А.Е.**
Еуразия гуманитарлық институтының доценті, философия докторы (PhD)
Астана, Қазақстан

Редакция алқасы

Аймұхамбет Ж.Ә.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Ақтаева К.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Мицкевич атындағы Польша университеті, Познань, Польша
Әбсадық А.А.	филология ғылымдарының докторы, профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Бредихин С.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Солтүстік Кавказ федералды университеті, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	филология ғылымдарының кандидаты, доцент Ә. Бөкейхан атындағы университеті, Семей, Қазақстан
Ермекова Т.Н.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан
Есиркепова К.Қ.	филология ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, А. Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай, Қазақстан
Жүсіпов Н.Қ.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Торайғыров университеті, Павлодар, Қазақстан
Курбанова М.М.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Алишер Навои атындағы Ташкент мемлекеттік өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Ташкент, Өзбекстан
Қамзабек Д.	ҚР ҰҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана, Қазақстан
Құрышжан Ә.	филология ғылымдарының кандидаты, профессор, Ханкук шетелтану университеті, Сеул, Оңтүстік Корея
Онер М.	философия докторы (PhD), профессор, Эгей университеті, Измир, Туркия
Пименова М.В.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Шет ел тілдері институты, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазан федералды университеті, Қазан, Татарстан, РФ

Редакцияның мекенжайы: 010009, Астана қ., Жұмабаев даңғ., 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сауім: ojs.egi.kz

Еуразия гуманитарлық институтының Хабаршысы.

Меншіктенуші: «Еуразия гуманитарлық институты»

Қазақстан Республикасы Ақпарат және қоғамдық даму министрлігі Ақпарат комитетінде қайта есепке қойылды. Тіркеу № KZ92VPY00046970 17.03.2022

Басуға 17.10.2022ж. қол қойылды. Пішімі 60*84 1\8. Қағаз офсеттік Көлемі.

БТ. Таралымы 200 дана. Бағасы келісім бойынша. Тапсырыс № 89

«Ақтаев У.Е.» баспасында басылып шықты

© Еуразия гуманитарлық институты

Главный редактор **Дауренбекова Л.Н.**
*Кандидат филологических наук, доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан*

Ответственный редактор **Алимбаев А.Е.**
*Доктор философии (PhD), доцент Евразийского гуманитарного института,
Астана, Казахстан*

Редакционная коллегия

Аймухамбет Ж.А.	доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Актаева К.	доктор филологических наук, профессор, университет имени Адама Мицкевича, Познань, Польша
Абсадық А.А.	доктор филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Бредихин С.Н.	доктор филологических наук, профессор, Северо-Кавказский федеральный университет, Ставрополь, РФ
Гайнуллина Ф.А.	кандидат филологических наук, доцент университет имени А. Бокейхана, Семей, Казахстан
Ермекова Т.Н.	доктор филологических наук, профессор, Казахский национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан
Есиркепова К.К.	кандидат филологических наук, профессор, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан
Жусипов Н.К.	доктор филологических наук, профессор, Торайгыров университет, Павлодар, Казахстан
Курбанова М.М.	доктор филологических наук, профессор, Ташкентский государственный университет узбекского языка и литературы имени Алишера Навои, Ташкент, Узбекистан
Камзабек Д.	академик НАН РК, доктор филологических наук, профессор, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, Астана, Казахстан
Курышжан А.	кандидат филологических наук, профессор, Университет иностранных языков Ханкук, Сеул, Южная Корея
Онер М.	доктор философии (PhD), профессор, Эгейский университет, Измир, Турция
Пименова М.В.	доктор филологических наук, профессор, Институт иностранных языков, Санкт-Петербург, РФ
Сайфулина Ф.С.	доктор филологических наук, профессор, Казанский федеральный университет, Казань, Татарстан, РФ

*Адрес редакции: 010009, г. Астана., пр. Жумабаева, 4
Телефон/факс: (7172) 561 933; E-mail: eagi.vestnik@gmail.com, Сайт: ojs.egi.kz*

Вестник Евразийского гуманитарного института.
Собственник: «Евразийский гуманитарный институт».
Министерством информации и общественного развития Республики Казахстан Комитет информации постановлено на
переучет № KZ92VPY00046970 17.03.2022
*Подписано в печать 17.10.2022ж. Формат 60*84 1/8. Бум.
Типогр. Тираж 200. Цена согласовано. Заказ № 89
Напечатано в издательстве «У.Е. Актаева»*

Chief Editor **Daurenbekova L.N.**

*Candidate of Philological Science, Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editor-in-Chief **Alimbayev A.E.**

*Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor of the Eurasian Humanities Institute,
Astana, Kazakhstan*

Editorial Board

- Aimuhambet Zh.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Aktayeva K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Poznan Adam Mitskevich University, Poznan, Poland
- Absadyk A.A.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Bredikhin S.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, North-Caucasus Federal University, Stavropol, RF
- Гайнуллина Ф.А.** Candidate of Philological Sciences, Associate Professor Alikhan Bokeikhan University, Semey, Kazakhstan
- Yermekova T.N.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kaz. National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
- Yesirkepova K.K.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Kostanay Regional University named after A.Baitursynov, Kostanay, Kazakhstan
- Zhusipov N.K.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, Kazakhstan
- Kurbanova M.M.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Tashkent State University of the Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoyi, Tashkent, Uzbekistan
- Kamzabek D.** Academician of NAS RK, Doctor of Philological Sciences, Professor, L.N. Gumilyov ENU, Astana, Kazakhstan
- Kuryshzhan A.** Candidate of Philological Sciences, Professor, Hankuk University of Foreign Studies Seoul Korea
- Oner M.** Doctor of Philological (PhD), Professor, Aegean University, Izmir, Turkey
- Pimenova M.V.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Foreign Languages Institute, St-Petersburg, RF
- Seifullina F.S.** Doctor of Philological Sciences, Professor, Kazan Federal University, Kazan, Tatarstan, RF

*Editorial address: 010009, Astana., 4, Prospect
Zhumabayev Tel/Fax: (7172) 561 933: E-mail:
eagi.vestnik@gmail.com, Caïm: ojs.egi.kz*

Bulletin of the Eurasian Humanities Institute.

Owner: «Eurasian Humanities Institute».

The Ministry of Information and Public Development of the Republic of Kazakhstan Information Committee decided to re-register No.KZ92VPY00046970 17.03.2022

Signed for printing 17.10.2022 Format 60 * 84 1 \ 8. Paper.

Printing house Circulation 200. Price agreed. Order No. 89

Printed in the publishing house of «U.E. Aktaev»

©Eurasian Humanities Institute

МАЗМҰНЫ-СОДЕРЖАНИЕ-CONTENTS

ТІЛ БІЛІМІ – ЯЗЫКОЗНАНИЕ – LINGUISTICS

ӘБДІМӘУЛЕН Г.А., ҚОҚЫШЕВА Н.М.	«Тіл-мәдениет-қоғам» үштігіндегі әйел концептінің тілдік сипаты (қазақ-ағылшын паремиологиялық бірліктері негізінде).....	7
БЕКЕНОВА Г.Ш.	Ономастикадағы номинациялық сипат.....	16
ЕРМЕКОВА Т.Н., ЖАҢАБАЕВА Н.А.	Қызға қатысты этнографизмдердің танымдық сипаты.....	25
ИМАНБЕРДИЕВА С.Қ.	Ұлы жібек жолындағы прецедентті топонимдер.....	40
КУРМАНОВА Б. Ж., УТЕГЕНОВА А., ИСЛАМГАЛИЕВА В.Ж.	О формах существования казахского и русского языков в языковой ситуации Актюбинской области.....	50
ҚҰСАЙЫНОВА Ж.А., СӘМЕНОВА С.Н.	«Болжау», «жорамалдау» модальді реңктерінің синтаксистегі көрінісі.....	62
САРЕКЕНОВА Қ.Қ.	Абай Құнанбайұлы шығармалары бойынша ғылым-білімге қол жеткізудің жолдары.....	70
ТЕЛҒОЖАЕВА Қ.С., ҚОСЫМОВА Г.С.	Абай әлемін бағалаудағы эмоциялық бірліктер.....	79
ШАДКАМ З., ТҰЯҚБАЕВ Ө.О., СҰЛТАНБЕК Қ.Б.	«Дастұр ал-‘иләж» трактатындағы халық емшілігі – медициналық антропология көзқарасымен.....	89
КҮРКЕБАЕВ К.Қ.	Көне түркі жазба ескерткіш мәтіндерінің транскрипциясы мен аудармаларындағы сәйкессіздіктер.....	101

ӘДЕБИЕТТАНУ – ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ – LITERATURE STUDIES

АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә., МИРАЗОВА М.Н., АЛИМБАЕВ А.Е.	Әпсаналардағы «қасиетті су» туралы мотивтердің поэтологиясы.....	113
АБИЛХАМИТҚЫЗЫ Р. АМАНГАЗЫКЫЗЫ М., ОРАЗБЕК М.С., СЕКЕЙ Ж.	Ақын Ұ.Есдәулет өлеңдеріндегі дыбыстық қайталаулар..... Абай как архетип поэта.....	124 134
ГАЛЫМЖАНОВ Б.Г.	Юнус Эмре және Мәшһүр Жүсіп шығармашылығының үндестігі.....	144
NURGALI K.R., SIRYACHENKO V.V.	Chekhov's principles of artistic organization in the creative work of G. Musrepov.....	153
МУСАБЕКОВА С.Е., АЙМҰХАМБЕТ Ж.Ә., МИРЗАХМЕТОВ А.А.	Көркем шығарма құрылымындағы түс көру мистикалық мотив ретінде.....	163

МУСИНОВА Г.С., ТУЛЕБАЕВА К.Т.	Драмалық шығармалардағы Семей қасіретінің көрінісі.....	175
ТОҚСАМБАЕВА А.О.	Қазіргі қазақ прозасының көркемдік ерекшелігі.....	188

**ТІЛ ЖӘНЕ ӘДЕБИЕТТІ ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІ – МЕТОДИКА
ПРЕПОДАВАНИЯ ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ – METHODOLOGY OF
TEACHING LANGUAGE AND LITERATURE**

ШАҚАМАН Ы.Б.	А.Байтұрсынұлының тіл білімдік зерттеулерінің әдіснамалық негізі.....	197
ҚҰРМАМБАЕВА Қ.С.	Көркем шығармаларды оқытуда белсенді оқу әдістерін қолданудың ғылыми-әдістемелік негізі.....	204

Т.Н. ЕРМЕКОВА¹

Н.А. ЖАҢАБАЕВА²

Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан^{1,2}
(e-mail: ken_tina@mail.ru¹, asilnaz_07@mail.ru²)

ҚЫЗҒА ҚАТЫСТЫ ЭТНОГРАФИЗМДЕРДІҢ ТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Зерттеу жұмысында негізгі нысан қызға қатысты этнографиялық бірліктер, лингвокультуремалар болып отыр. Кез келген халықтың, ұлттың ерекшелігі, өзіндік дүниетанымы, мәдениеті, тарихы, салт-дәстүрі бар. Олардың мың жылдық көрінісі сол ұлттың, халықтың дана тілінде сақталып отырады. Қазіргі таңда әртүрлі ғылымдардың тоғысуы нәтижесінде қызықты әрі маңызды зерттеу жұмыстары жүзеге асырылуда. Бұл ғылымдардың басын қосып тұрған ғылыми бағыт – антропоэлектік бағыт. Яғни зерттеу нысанына кіретін бірліктер адами факторға, адамның өзіне бағыттала отырып қарастырылады. Мақалада Н.Уәлиұлы, А. Байғұтова, А. Әлімжанова, Г.Шоқым, Т.Ермекова, М.Бигельдиева және тағы басқа да ғалымдардың еңбектері қарастырылады. Сонымен қатар біздің зерттеуіміздің негізгі нысаны этнографиялық бірліктер тіл ғылымының жаңа салалары призмасында қарастырылып, олардың танымдық сипаты мен әлеуеті анықталады. Қыз, әйел тақырыбына арналған көптеген ғылыми зерттеулер, жобалар түрлі бағытта жүргізіліп келген болса, біздің жұмысымызда қызға қатысты этнографизмдер басты нысанға алынып отыр. Мұндай этнографизмдерге: қызға, әйелге қатысты салт-дәстүрлер, олардың танымдық тұжырымы, туыстық атаулар, ұлттық колоридті айқындап, сипаттауға әлеуетті жалпы қызға қатысты тілдік бірліктерді жатқызуға болады. Зерттеу барысында мұндай тілдік бірліктер ұлттың дүниетанымын, мәдени, рухани байлығын қалыптастырушы негізгі түсініктердің бірі екендігіне дәйектемелер келтіріледі.

Түйін сөздер: қызға қатысты этнографизмдер, қыз, әйел, салт-дәстүр, лингвомәдени сипат, танымдық сипат.

Кіріспе. Қазіргі тіл білімінде ұлттың рухани және мәдени қазынасы ретіндегі тілді зерттеудің ауқымы кеңейе түсуде. Оның себебі, әр тіл – өз бойында ұлт тарихын, мәдениетін, танымы мен талғамын, мінезі мен санасын, кәсібі мен салтын, дәстүрі мен даналығын тұтастықта сақтай білген таңбалық жүйе. Тілдің ұлттық табиғатын шынайы танудың бір бағыты тілдік бірліктерді, олардың мазмұны мен тұлғалық жағын тілдің өз ішінде лингвистикалық заңдылықтар негізінде қарастыру болса, екінші бағыты оларды тілдік емес, экстралингвистикалық факторлармен, адам танымымен байланыстыратын, антропоэлектік бағытта қарастырумен ерекшеленеді. Мәдениет-ұлт-тіл үштігі бір-бірімен тығыз байланыстағы ұғымдар. Мәдениет – қоршаған ортаны, әлемді жай, сырт көзбен бақылау немесе қоршаған ортаға бейімделу емес, жеке адамның, халықтың өз ұлттық-этникалық ерекшеліктері арқылы айнала дүниеге өз пікірін білдіруі, оны өз ұлттық мінез-құлқы, пайымы, шұғылданатын кәсібі арқылы танып-білуі, алған таным-пайымдауын бағалауы. Әрбір ұлттың өзіне тән таным-пайымы, қоршаған ортаға қарым-қатынасы тіл арқылы танылады. Тіл – халықтың болмысы, жаратылысы, ол мәдениетпен тығыз байланысты; тіл мәдениеттің дамуын, қалыптасуын, деңгейін көрсететін, мәдениеттің ажырамас бөлігі. Демек, тіл арқылы мәдениет суреттеледі, рухани және материалдық мәдениеттің барлық белгілері тіл арқылы ұрпақтан-ұрпаққа жетеді. Әр халықтың тілі – ұлттық бітімінің өзгелерге ұқсамайтын айрықша нышанын ғасырдан-ғасырға ұластырып, тұтас күйінде жеткізетін қуатты құрал [1, 16].

Қазақ тіл білімінде лингвомәдениеттану саласының алғашқы хабарлары

Ш. Уәлиханов, М. Әуезов еңбектерінде орын алса, Ә. Марғұлан, І. Кеңесбаев, Ә. Қайдар, Р. Сыздық, Е. Жұбанов, Е. Жанпейісов, Т. Жанұзақов, Н. Уәлиев, Ж. Манкеева, Г. Смағұлова, А. Алдашева, А. Жылқыбаева, Қ. Рысбергенова, Р. Шойбеков, А. Ислам, Т. Ермекова, А. Юсуп сынды ғалымдар еңбектерінде жалғасын тапты.

Г. Смағұлова өз еңбегінде лингвомәдениеттану пәнінің ерекшелігін былайша көрсетеді: Лингвомәдениеттану бұл тіл – ұлт – мәдениет дейтін үштік лингвомәдениеттану пәнін зерттеу нысаны болмақ, - десе, А. Салқынбайдың пікірі бойынша, тілдік деректерді лингвомәдени аспектіде зерттеу – ең әуелі тілдер арасындағы жалпыадами, гуманитарлық, мәдени, өркениеттік қырларды айқындау болып табылады. Табиғаттағы, әлемдегі құбылыстар, қоғамдағы сана мен салт әлі де тілде өз көрінісін табатындықтан, атау мен оның жасалу сипаты лингвомәдени аспектіде қарастырылады [2, 309].

Соңғы жылдары этнолингвистикалық және лингвомәдениеттану саласындағы зерттеулерде гендерлік бағыттағы жұмыстар да қарастырылып жүргені белгілі. Осыған орай, әлемнің тілдік бейнесіндегі әйел тақырыбы да көтеріле бастады. Сондай жұмыстардың бір қатарына отандық тіл білімі саласын жан-жақты зерттеп жүрген Т. Ермекованың бастамасымен жарық көрген ұжымдық ғылыми монографияда өте сауатты талдау жұмыстары жасалғандығы байқалады [3].

Ғылыми мақала жазудағы негізгі мақсатымыз қыз, әйел ұғымдарына қатысты тілдік бірліктердің лингвомәдени және танымдық табиғатын ашу екендігін атап өткіміз келеді. Негізгі мақсатқа жету барысында біз отандық, шетелдік ғылыми әдебиеттермен танысып, сонымен бірге негізгі зерттеу нысанымыз ретінде қызға қатысты тілдік бірліктерге талдау жасауға талпыныс жасадық. Біздің жағдайымызда біз халқымыздың ұлттық болмысын танытатын этнографизмдерді алуды жөн көрдік.

Әдістеме және зерттеу әдістері. Тіліміздің бай сөздік қорының ішінде өзінің бейнелілігімен, әлеуметтік мәнділігімен ерекшеленетін қызға қатысты тілдік қолданыстарда түркі халықтарының тарихы мен салт-дәстүріне, ойлау жүйесіне, материалдық және рухани мәдениетіне байланысты мол ақпарат сақталған. Осыған байланысты қазақ тіліндегі әйел затына қатысты атаулардың лингвомәдени, этнолингвистикалық т.б. аспектілерге талдау жасау арқылы олардың семантикасына қатысты экстралингвистикалық факторлар, объективті шындық пен түркі этносының эстетикалық талғамы, дүниетанымдық менталитеті жүйелі түрде анықталуы тиіс деп ойлаймыз.

Жалпы лингвистикалық зерттеулер жүргізу барысында зерттеушілер зерттеп отырған тілге қатысты энциклопедиялар, сөздіктерге, ғылыми анықтамалықтарға жүгінетіні белгілі. Сондай құнды еңбектердің бірін атап өтуді жөн көрдік. «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен категорияларының дәстүрлі жүйесі» атты энциклопедиядағы ақпараттар зерттеу жұмысымызды орындауда көп көмектесті деп айта аламыз. Бұл энциклопедияда қазақ тіліндегі этнографиялық бояуы айқын тілдік бірліктерге сипаттама, түсіндірме келтірілген [4].

Төмендегі зерттеулерде қыз, әйел мәселесі әртүрлі аспектіде қарастырылады. А. Әлімжанованың «Қазақ тіліндегі әйел қолөнеріне байланысты халықтық лексиканың этнолингвистикалық сипаты» атты диссертациясында материалдық және рухани мәдениеттің сабақтастығын бейнелейтін әйел қолөнеріне байланысты атаулардың, оларға қатысты ұғым-түсініктердің этнолингвистикалық табиғатын, олардың тілдік жүйедегі орнын, әйел қолөнерінің болмыс-бітімін ономазиологиялық жүйе негізінде анықтайды. Әйел қолөнеріне байланысты атаулардың лексика-семантикалық, тақырыптық топтарын айқындап, әйел қолөнерінің ұлттық мәдениетімізді қалыптастырудағы алатын орнын қолөнер мен рухани мәдениеттің қарым-қатынасына қатысты жинақталған материалдарды кешенді түрде зерттейді [5].

Ғалым А. Байғұтова «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты» атты

зерттеу жұмысында «қазақ әйелі» концептісіне жан-жақты талдау жасайды. «Қазақ әйелі» тұжырымына ұлттық танымға сәйкес семантикалық, концептуалдық, этнолингвистикалық, психолінгвистикалық талдау жасап, бұл концептінің аясына кіретін сөздер, көркем және прецеденттік мәтіндер, фразеологизмдер, мақал-мәтелдердің мағыналары айқындалып, олардың этномазмұндық мәнін ашу арқылы қазақ халқына тән дүниенің тілдік бейнесін көрсетеді. Жұмыстың тағы бір ерекшелігі ассоциативтік тәжірибе әдісін қолдану арқылы қазіргі ұрпақ санасындағы «қазақ әйелі» туралы қалыптасқан ұғым-түсініктер мен ұлттық стереотиптерді анықтайды. Бұл еңбек – қазақ лингвомәдениеттану, этнолингвистика, когнитивтік зерттеулер саласында қосқан лайықты үлесі бар туынды [6].

М. Бигельдиеваның «Қазақ және түрік әйел антропонимиясы» атты зерттеуінде түрік және қазақ әйел антропонимиясының типологиялық ұқсастықтары мен ұлттық ерекшеліктерін анықтайды. Екі тілдегі әйел есімдерінің антропонимиядағы орны анықталып, қазіргі қазақ және түрік әйел антропонимдік қорының тілдік құрамына талдау жасалады. Екі тілдің антропонимдік қорының жартысынан басым көпшілігін түркі негізді есімдер құрайтындығы және шет тілдерден енген антропонимдер мен олардың пайыздық үлесі анықталып, қазақ және түрік әйел антропонимдерінің лексикалық классификациясы мен семантикалық жүйесіне талдау жасалады, екі халықтың ат қою принципіннің ұқсастықтары мен ерекшеліктері сараланды [7].

Г.Шоқымның «Тілдің гендерлік жіктелімінің ғылыми негіздері» атты докторлық диссертациясында гендерлік жіктелімнің тіл мен сөйлеудегі көрінісіне жан-жақты талдау жасалынып, ерге, әйелге тән концептілер, еркек пен әйелдің сөйлеу әрекетіндегі вербалды, бейвербалды әрекеттердің ерекшеліктері талданады. Зерттеуде әйелдер тіліне тән гендерлік ерекшеліктер айқындалып, халқымыздың арғы тарихында да билікке араласқан әйелдердің гендерлік қызметін Томирис, Айша бибі, Домалақ ана, Бегім ана, Қызай, Бопай ханшалардың ел басқарушылық, ұлтты тұтастырушылық идеяларымен сабақтастырады. Гендерлік лингвистиканың негізгі зерттеу аспектісі еркек тілі мен әйел тілі арасындағы айырмашылықты тілдік қарым-қатынас аясында, көркем мәтін құрамында, фразеологиялық, паремииологиялық қор құрамында қарастырумен ғана шектелмей, әйел тілі мен еркек тілінің өзгеру динамикасын ұлттық гендерлік тілдік сипат пен қазіргі тілдегі гендерлік ерекшелікті салыстыра отырып зерттеген [8].

Т. Ермекова, А. Юсуп сынды ғалымдардың бастамасымен жазылған «Қызға қатысты тілдік бірліктердің этномәдени сипаты» атты ұжымдық монографияда ұлттық тіліміз бен рухани құндылықтарымыздың қомақты бөлігін қамтитын қызға қатысты тілдік бірліктер сараланады. Бір-бірімен тығыз байланыстағы этнолингвистика, когнитивті лингвистика және лингвомәдениет саласындағы соңғы жетістіктер нәтижесінде бірқатар қызға қатысты тілдік бірліктердің этнос табиғаты мен рухани мәдениетімізді танытатын тұстары, олардың тіліміздің сөздік қорын байытудағы үлесі айқындалады. Қазақ халқының тілдік санасындағы «Қыз» концептісін айқындайтын өрістер анықталып, оның компоненттік құрылымы мен ақпараттық мазмұнына талдау жасалады [3].

Бұдан байқағанымыздай, қазақ тіл біліміндегі зерттеулердің бірқатарында этнографизмдердің қазақ халқына тән жекеленген топтары жалпыхалықтық сипатта қарастырылса, бірқатарында қызға қатысты этнографизмдер емес, жалпы тілдік бірліктер сараланады.

Талқылау мен бақылау. Жалпы отандық ғалымдардың еңбектеріне шолу жасап, саралау барысында қызға қатысты тілдік бірліктер түрлі аспектіде қарастырылғанын байқадық. Сондай-ақ түрік ғалымдарының еңбектеріне де тоқталдық. Әйел, қыз тақырыбына қатысты тарихи тұрғыда зерттеліп, жарияланған бірнеше

еңбектерді атап өтсек болады. Мехмет Зеки Пакалынның бастамасымен жарық көрген Османлы кезеңіндегі сөз оралымдары мен сөз тіркестері сөздігінде [9] әйелдер мен қыздарға қатысты тілдік бірліктерге түсініктеме беріледі, тарихи дәйектемелер келтіріледі. Ғалым А. Muhibbe Darga «Көне Анадолыдағы әйел» еңбегінде әйелдердің әлеуметтік мәртебесінің түрлі болғанын, таққа отырған әйелдер жайлы атап өтеді [10].

«Салт-дәстүрлер және түсініктемесі» атты еңбегінде ғалым Ali Teker әйелге қатысты түрік салт-дәстүрлері туралы баяндайды [11]. Еңбекке шолу жасау барысында түрік халқы мен қазақ халқында салт-дәстүрлерінде, әдет-ғұрыптарында ұқсастықтар мен айырмашылықтар бар екендігін анықталды. Мысалы түрік халқында келін түсіру алдында жүргізілетін «Қыналы түн» (Kınalı gece) салтының ежелгі уақыттан, мұсылмандық елдерде жүргізіліп келгені белгілі. Бұл салт ежелде күйеу жігіттің үйінде жүргізілген екен. Туып өскен үйіне деген ерекше қимастық сезім мен сүйікті ер азаматымен бірге бастағалы тұрған жаңа бақытты ғұмырға деген қуаныштың тоғысуынан қатты көңілі толқыған жас қалыңдыққа бұл кеш өте маңызды болып табылады. «Қыналы түн» деп аталуының себебі бұл жиынның тәуліктің кешкі уақытында және ерекше символдық мәні бар қына бояуының қатысуымен өтетіндігімен тікелей байланысты. Ұзатылған қалыңдықтың киімі ерекше қызыл түсте болады. Қызыл түстің түркі жұртында маңызы зор түстердің бірі екенін ескерсек, қалыңдыққа киілетін көйлектің, басын тұтас жауып тұратын майда жылтыр тастармен безендірілген жұқа орамалдың, қына жағылған қолдарын орайтын арнайы жұқа қолғаптардың осы түсте болуының тарихи-мәдени мәні бар. Осман дәуірінде елді басқарып отырған хан мен оған жақын адамдардың отбасындағы әйелдер мен қыздар көбінесе қызыл түсті қымбат матадан көйлектер киген. Яғни қызыл түсті таңдау тек сән үшін емес, ата-баба салтына, тарихқа деген құрметтен туындап отыр деп айтсақ болады. Сонымен қатар қызыл түс ыстық сезімнің, адал махаббаттың белгісі деген де сенім бар. Шығыс мәдениетінде қызыл түсті киімді тұрмысқа шықпаған қыз кесе, ол оның пәктігін, тазалығын білдіреді деген пікір де бар. Осы «Қыналы түнде» екі жақтан да қатысатын қыз-келіншектер қалыңдықтың көңілін босату мақсатында сағынышқа толы, қимастыққа толы мағынадағы әндерді айтып, қалыңдықтың мұң-шерін тарқату мақсатында әбден жылатады. Көңілі босаған қалыңдық бар даусымен жыласа, алдағы өмірі бақытқа толы әрі қызықты болады деп ырымдайтын болған. Қазақ халқында «Қыз ұзату» салтында қыздың өзі айтатын «Сыңсу» әніне мағынасы жағынан ұқсайды. Алайда әнді қалыңдық айтпайды, сол кештегі қыз-келіншектер айтады. Жалпы «Қыналы түн» салтының өміршеңдігі түрік халқының мәдениетінде маңызды рөл атқаратын ерекшелігімен сипатталады.

Mehmet Eröz-Ali Güler сынды ғалымдардың авторлық бірлестікте жариялаған «Түрік отбасы» (Türk ailesi) атты еңбегінде жалпы түрік отбасында туыстық атаулардың ерекшеліктері, олардың негізгі рөлдері туралы, атауларына тоқталады [12]. Әйелге, қыздарға қатысты туыстық атауларды да қамтыған бұл еңбек екі туыс елдің отбасылық және туыстық атауларындағы ерекшеліктерді анықтауға мүмкіндік берді.

Жоғарыда көрсетілген еңбектердің көбісі диахрондық аспектіде зерттеліп, жазылған құнды еңбектер деп толықтай айта аламыз. Себебі этнографиялық бірліктердің танымдық әлеуетін зерттеу барысында олардың этимологиялық, тарихи астарлары міндетті түрде кірістіріліп, зерттеледі.

Орыс тіл білімінде әйел концептісіне арналған зерттеулер баршылық. Бұл мәселеге қатысты Л. В. Адонина, Лю Бо, А. Г. Апухтина, О.А. Чибышева, А. В. Кирилина және т.б. еңбектерін атауға болады. Л.В. Адонинаның «Орыс халқының тілдік және когнитивтік санасындағы «әйел» концептісі» монографиясында аталған концептіге семантикалық-когнитивтік талдау жасалады. Гендерлік және жас ерекшелігін негізге ала отырып, когнитивтік белгілердің салыстырмалы талдауы

ұсынылады [13].

Л.Х. Дзасежеванын «Әртүрлі мәдени қауымдастықтағы «әйел» лексика-семантикалық өрісі» атты еңбекте орыс, ағылшын кабардин-черкас тілдеріндегі әйел атауларына семантикалық талдау жасалады. Тілдерге ортақ әмбебап және ұлттық ерекшеліктер сараланады [14].

Бұл зерттеулерде нысанға алынған тілдердегі «әйел» концептісінің мәні негізінен семантикалық-когнитивтік аспектіде қарастырылады, ал біздің зерттеуімізде тамыры бір түркі халықтарының тілдік санасындағы таным-түсінігі, әлемнің тілдік бейнесі қызға қатысты этнографизмдер арқылы анықталып, тиісті қорытындылар жасалады.

Ал әлемдік кеңістікте әйел мәселесіне қатысты төмендегі еңбектерді атауға болады:

Ибрахим Хасанның «Language, Gender, and Power: Analysis of theme and topic management in Arabic conversational discourse» еңбегінде тіл, гендер және билік мәселесіндегі араб ауызекі сөйлеу тілін қарастырады, жұмыста әйел табиғаты, оның тілдік дискурсы, қоғамдағы орны жайында талдаулар бар [15].

Ғалым Надия Фурланның 2008-2010 жылдар аралығында орындалған жоба жұмысы да қоғамдағы әйел мәселесін көтереді. Мұнда иудей-христиан мәдениетіндегі әйелдердің дін мен жынысқа қатысты әлеуметтік мәселелеріне салыстырмалы талдау жасалады [16].

Ал Жулия С. Фалктің еңбегінде зерттеу нысанына ХХ ғасырдың бас кезі алынған. Мұнда жалпы тілдің витальді бөлігі (өміршеңдігі) тарихында оны сақтап қалуда әйелдердің рөлі, тіл ғылымында, тарихында әйел ғалымның атқаратын маңызды қызметі жайында жазылған [17]. Аталған еңбектерде «қоғам-әйел-тіл» триадасы әлеуметтік, гендерлік лингвистика тұрғысында қарастырылады.

Нәтижелер. Ғылыми мақаламыздың бұл бөлімінде қыз балаға қатысты этнографизмдерді салт-дәстүр, ғұрыптық тұрғыда зерттеуіміздің нәтижелерімен таныстырып отырмыз. Қыз бала дәуренінің ең жауапты кезеңдерінің бірі оның қалыңдық деген статусқа ие болуымен тығыз байланысты екендігін қазақ халқының тарихын, мәдениетін білетін адамдар өте жақсы түсінеді. Тек қазақ емес, жалпы адамзат тарихында әйел адамның қыз күнінде өзінің әйелдік миссиясының бірі өз сыңарын кезіктіріп, бақытты отбасын құрып, отанасы болып, бала сүйіп, ұрпағын тәрбиелеп, сүйікті жар және бақытты ана болу деп түсінген және түсінеді де. Жаратылысында ерлерден айырмашылығы мен ерекшелігі тек жынысында емес, әлеуметтік, психологиялық, танымдық, мінез-құлықтық, жалпы дүниетанымдық көзқарасында да бар екендігі бұрыннан белгілі. Десек те бұл ақпаратты әрбір ұлт өз ерекшелігіне сай топшылап, белгілеп отырғанын зерттеу жұмыстарындағы мәліметтерден, тұжырымдардан байқадық. Зерттеуіміздің басында айтып кеткеніміздей, жалпы қандай ақпарат болмасын, ұлт туралы ақпарат оның тілінде, оны тұтынатын ұлт өкілдерінің тілдік ерекшеліктерінде, оның салт-дәстүрінде, мәдениет, әдебиет мұраларында сақталып отырады. Жалпы әр ұлттың рухани және материалдық мәдениетінен хабар, ақпарат беретін тілдік бірліктер сол ұлттың ең қастерлі байлығы деп айтсақ артық болмас. Қазақ халқының дүниетанымын тілдік материалдар арқылы бейнелеп, тұжырымдау мақсатында қызға қатысты этнографизмдерді жинақтадық. Дәл осы мақалада біз қыз баланың қалыңдық статусында жүргізілген, атқарылған салт-дәстүрлердің танымдық сипатына тоқталдық.

Атастыру. Ертеде қазақ қоғамында орын алған жеке отбасылық дәстүр, құдандалық салты ұл мен қыз жас кезінде, тіпті бесіктегі кезінде ұл мен қыздың ата-аналары өзара құда болуға келісуі, уағдаласуы. Ата-аналардың уағдаластығы баталасу жолымен бекіп, қыз бен бала атастырылған болып саналады. Ертеде атастыру дәстүрі

бойынша ұл әкесі қыз әкесінің алдына барғанда үлкендер үйленгенде жасалатын салт-жоралғының бәрін де жасайды. Атастырылған балалардың үйлену тойының мерзімі алдын ала шамамен белгіленіп қояды. Төленетін қалыңмал мөлшері мал басымен, көбінесе жылқы санымен белгіленеді. Қыз бой жетіп, ұл ержеткенге дейін қалыңмалы алдын ала төлене береді. Ал қыз жағы қыз жасауын жастайынан дайындауды қатар жүргізеді. Атастырылған жастар бұрынғы дәстүр бойынша есейгенде міндетті түрде қосылатын болған. Тіпті, дос-жаран, көңілі жақын адамдар әлі тумаған балаларын да сізден қыз, бізден ұл туса құда болайық деп атастыра берген. Кейбір деректерде, бесік жасынан қалыңдық атастыру, көбінесе қалыңмалды біртіндеп жинау үшін кедейлерге тән болған дейді. Атастырылған қыз тұрмысқа шыққанға дейін немесе үйленгеннен кейін күйеу жігіті қайтыс болса қайнына немесе қайынағасына атастырылады [4, 338]. Бұл жағдайда да қазақ халқы қалыңдықтың статусын «ақ баталы жесір» деп атаған екен. Ал, қалыңдық қайтыс болса онда балдыз қалың беріп, балдыздарының біріне үйленеді. Бұл дәстүрдің халық танымында таныс жерден қыз алу сол қыздан сүйетін ұрпағының тағдыры, болашағы үшін жасалатын жақсылықтың кепілдігі деген тұжырымды білдірсе керек. Ұрпақтың денсаулығы, тәрбиесі, мінез-құлқы, тағдыры текті жерден алған қызға (келінге) тікелей байланысты екендігін таныған дана халқымыздың керемет дәстүрлерінің бірегейі болып отыр. Соңғы жылдары тектану деген ғылымның дамуы адамзаттың психологиялық, генетикалық, тұлғалық өсіп-дамуына көп әсерін тигізіп отыр. Осы саладағы кең зерттеулердің нәтижесі көрсеткендей баланың жалпы мінез-құлқы, психологиялық ерекшеліктері, тұлғалық қасиеттерінің қандай болатынын анасының қаны (гені) тікелей шешетіні белгілі болып отыр. «Әке – сүйек, ана – қан» деген сөз орамы барлық адамзат үшін маңызды екендігін осы тектану ғылымында жүрген ғалымдар өз зерттеулерінде тілге тиек етеді. Осындай зерттеулерді жүргізбей-ақ, өз ұрпағының, тегінің болашағы, сапасы – үйге келетін келіннің аяғынан екендігін ата-бабаларымыз өз дәстүрлерімен таңбалап бергендей.

Айттыру. Дәстүрлі ортада неке салтында үлкен мәнді ғұрып. Жігіт жағының құда түспек ниеттерін білдіріп, қыздың ата-анасына, жақын туыстарына сөз салуы. *Енді осы ғұрыптың қалай жүргізілетініне назар аударайық.* Жасынан атастырылған қызы жоқ ұлдың ержеткен соң оны аяқтандырғысы келген ата-анасы баласымен, туысқандарымен ақылдаса отырып, келін болуға лайықты қыз қарастырады. Ежелгі қалыптасқан дәстүр бойынша ұл баланың 3-10 жасы аралығында қыз айттыра бастайды. Болашақ қалыңдықты таңдауда екеуінің жас айырмашылығы бес немесе одан көп болуы мүмкін. Яғни жас алшақтығына қарамайды, қалыңдықты әкесінің байлығы мен жағдайына байланысты да таңдайды. Алайда, мұны ұлдың әкесі өзінің материалдық жағдайын жөндеу үшін байлықты көксегендігі деп түсінбеу керек, тек екі жақтың тең болуын қалағандықтан қалыптасқан үрдіс. Жігіт әкесі өзімен теңдес қыз әкесімен құда болуды қалайды. Ондай үйдегі қыздың басы бос болса, *жаушы* жібереді, кей жағдайда өзі барады. Қызды кім айттырмайды, қымызды кім ішпейді деген қазақтың салт-дәстүрі бойынша қызды көріп, құда болу ниетін білдіру үшін келудің еш әбестігі жоқ деп қабылдаған. Қызды айттыруға жігіт әкесі етжақын туыстарымен кеңесіп, жаушыға кімді жіберетінін айқындайды. Ондай адам әдетте жөн-жосыққа жүйрік, сөзге пысық, әзіл-қалжыңға жақын болып келеді [4, 111]. *Яғни қазіргі таңда бізде келіссөздерге епті, сөзуар адамдарды қалай бағалаймыз, сол заманда да сөзге шешен, эмоционалды интеллектісі жоғары адамды сыйлап, осындай мәртебеге лайық деп, өз отбасы үшін маңызды қызметті тапсыратын болып тұр.*

Жаушы жағымды хабар әкелсе, жігіт жағының туыстары кеңес құрып, құдалық туралы келісуге және қалыңмалдың мөлшерін білуге нақты кімді жіберу қажеттігін анықтап алады. Әдетте, оған күйеу жігіттің әкесінің өзі белгіленеді немесе өзінің атынан сенімді ақақалды нөкерлерімен жібереді. Олар қалыңдық тұратын ауылға

келген соң, басқа бір үйге тоқтайды. Ертесіне, келген кісілердің біреуі өздерінің келу мақсатын жеткізу үшін қалыңдықтың әкесінің үйіне барады. Егер қыз әкесі өзінің қызын беруге келіссе, онда ол оған өзінің сапарлас жолдастарын осында шақыруын айтады. Қалыңдықтың әкесі қонақтарын төрге отырғызып, әр нәрсені әңгімелей отырып, соңында өз қызы үшін жігіт жағынан алғысы келетін малдың санын айтады. Әдетте, байлар алпыс-жетпіске дейін, тіпті, одан да көп мал санын сұрайды. Бұл төлем халық арасында *қалыңмал* деп аталады. Қалыңмалға негізі жылқы, түйе мен ірі қара тағайындалады. Айттыру ғұрпы түркі тектес халықтарға ертеден ортақ үрдіс, ғұрып болғандығы деректерде сақталған. Айттырудан кейін жастардың некелесуіне дейінгі аралық мүмкіндігінше көп уақытқа созылғанын жөн көрген. Өйткені, бұл аралықта түрлі-түрлі қызықтар өтеді: екі жақтың бір-біріне сыйлықтар жасауы, тойға әзірлік, той, екі жастың өмір бойы естерінде қалатын алғашқы кездесулері деген сияқты. Ата-анасы қызының тұрмыс құруына дейін оның үй шаруасына жәрдемдесуін және өз қалауынша еркін өмір сүргенін қалайды. Неғұрлым осы уақыт ұзаққа созылған сайын, соғұрлым қыздың әке-шешесі, әсіресе шешесі риза болады. Айттырылған қыз белгілі бір жасқа келгенде, салт бойынша кәмелетке толғанда, яғни он үш жасында, күйеу жігіттің әкесі не өзі қалыңмалдың бір бөлігін, жартысын немесе үштен екі бөлігін төлеген кезде, әкесі қызын ұзатқан. Егер қыз жағы уәдесінде тұрмаса, қыздың ата-анасы жігітке қалыңмалды қайтарып, салт-дәстүр бойынша, түйе бастатқан тоғыздан айыппұл төлеген [4, 112].

Қазақ халқының мәдени, әлеуметтік, психологиялық, тарихи өмірін өз шығармасына арқау еткен, әдебиетіміздің жарық жұлдызы, кемеңгер жазушы М.Әуезовтың «Абай жолы» роман-эпопеясынан үзінді келтірсек.

«Осыдан екі жыл бұрын Құнанбай мен Алшынбай достығы құдалыққа соғып, осы Алшынбайдың Түсіп деген баласының Ділде деген қызын Абайға *айттырысқан* болатын. Алшынбай, сонымен Абайға үлкен қайыната болушы еді.

Оның ата тегін де бар Тобықты, бар Қарқаралы «қаракөк» деп атайды, Алшынбай белгілі би Тіленшінің баласы, одан арғы атасы Қазыбек би. Осының бәріне қарағанда, Абайдың қалыңдығы Ділде, тіпті бір үлкен, асқақ жердің қызы тәрізденеді. Сол *қалыңдықтың қалың малы* да осал болмаған болу керек. Өйткені, Құнанбай аулынан Қарқаралыға қарай шығатын топ-топ жылқы, түйе, көбінше, осы Алшынбай аулына барушы еді» [18, 99-100].

...Әй, жаман! Жаман бола ма деймін, осы шіркін! «Өлі тірісін берген соң өлі күйеу жата ма?» деп, өзің қалайсың? Иегі ителгінің тамағындай боп үлпілдеп келін отыр анда. «Келмей кетсінші, Бәлем!» деп ол сені сынап отыр осы жолы. (Майбасар сөзі) [18, 117].

Үзіндіден *арғы ата, бала, қыз, ата тегі, белгілі би, құдалық, айттыру, қалыңмал, ұрын бару, қайыната, өлі тірісін беру, күйеу бала, келін, күйеу* деген этнографиялық бояуы бар сөздерді байқаймыз. Халықтың ұлттық діңгегін нығайтып отыратын, дүниетанымын бейнелейтін, мәдени деңгейін белгілейтін, діни көзқарасын нақтылайтын осындай тілдік бірліктер қазақ тілінің ұлттық қызметін көрсетіп отыр.

Дәстүрлі қазақы ортада, көбінесе, жігіттің әкесі сыйлас көңіл жетер адамдардың қызы болса, ата-анасымен келісіп, өзара сөз байласқан соң, үйдің керегесіне қамшысын іліп, белдеуге тәуір бір атты байлайды. Бұл семиотикалық таңба құдалықтың басы деген сияқты мәнді білдірген [4, 112]. Осыдан келіп, қызға тұспалдап, астарлап берілетін атау қалыптасса керек. «Әкесінің ат байлары – қызы, шырақ жағары – ұлы» деген мәтелдің астарында қызға айттырып келгенде жасалатын ырымның мәнін берсе керек. Халық арасында қыз бала дүниеге келгенде «ат байлар» келді деп айтып жатуының себебі де осыны меңзейді. Сондай-ақ, қыз баланы айттыруда жасалатын үкі тағар, сырға салар да өзіндік маңызды мәні бар ырымдар болып табылады.

Ат байлар. Үйленуге қатысты іс-шаралар кешені аясында өткізілетін, жігіттің

қалыңдығымен танысуға бірінші рет ұрын бару рәсіміне байланысты берілетін кәде атауы [4, 310]. Осы кәденің болуы қазақ халқы үшін күйеу балаға деген сый-құрметтің ерекше екендігін дәлелдеп отырғандай. Неге десеніз, ең бірінші қалыңдығына алғаш келе жатқан, яғни таныс емес, бөтен елге жетпей жатып, өзінің жол серігі атын табыстап, өзі жаяу жетуі оңай емес. Бір жағынан өзінің атын сол елдің бойжеткен қызына табыстап жіберуі, атын мама ағашқа байлатуы болашақ күйеу балаға көрсетілген сыйды білдіреді. Кезінде түркі халықтарында дәстүр бойынша хан ордасына келе жатқан шет елдік елшілер өз аттарын келген елінің өкілдеріне табыстап, өздері хан ордасы ұсынған атқа отырып жететін болыпты. Егер елшіні ешкім олай күтіп алмаса, ол хан ордасы тарапынан көрсетілген құрметсіздік деп қабылданған екен. Сол сияқты Ұлы дала халқының өз күйеу балаларын бірнеше шақырым жерден күтіп алып, сый-құрмет көрсетуі қазақтың салт-дәстүрінің жазылмаған заңы деп түсінуге болады.

Сырға тағар. Қазақ халқының тұрмысында құда болу салты айрықша орын алғандығы белгілі. Әдетте, қызды бесіктегі кезінде немесе ол бой жете бастаған кезде атастырған. Егер екі жақ балаларын бесікте жатқан кезінде атастырса, ұлдың ата-анасы қыздың бесігін керттіп белгі салған. Бұл ғұрыптың *бесік-кертті*, *бесік кертпе* деп аталғандығы белгілі. Өсе келе ол қыз **бесік кертпе қыз** деп аталғандығы белгілі. Егер қыз бой жете бастаған кезде атастырылса, оның құлағына жігіт жағы сырға таққан. Бұл рәсім *сырға салу*, *сырға тағу* деп аталған. «Қалыңдық» мағынасындағы *сырғалы қыз* немесе *сырғалы* атауы осыған байланысты шыққан [19, 16].

Этнографиялық деректер бойынша, көптеген түркі халықтарында қыздардың құлағын тесіп, сырға тағып қою өте ерте жастан басталады. Баласы тұрмай жүрген ата-аналар қыздың құлағына 3 жасқа дейін де тесе берген. Тіпті мұндай жағдай да ер балалардың құлағына қас күштерді шатастырамыз деген түсінікпен сырға таққан. Бала ер жеткенде оның ата-анасы ауыл-аймағын шақырып той жасап, сол той үстінде бозбала жігіттің құлағынан сырғасын алады. Қазақта осы тойды *сырға той* деп атаған.

Қазақ дәстүрінде қызға тағатын сырғаның орнына басқа да жүзік, білезік, тана (әдемі ақық түйме), моншақ т.б. әшекей бұйымдарды қолданылады. Сондықтан қазақ тілінде «құда түсіп, сырға тағып кетті» деудің орнына «тана тақты», «моншақ тағып кетті» деп те айта берген. Кей жерде «жіп тағып кетті» дейді. Жоғарыда айтылғандай, мұндай заттармен бірге күйеу баланың ата-анасы тарапынан қыздың ата-анасына берілетін сый-сыяпаты қоса жүреді. Ол сыйлық мал немесе күміс жамбы, ақша түрінде беріледі. Күйеу жағының осындай сыйлық апару кәдесі алғашында құда түсу рәсімін білдіретін атаулармен аталып *бата аяқ*, *сырға тағар*, *тана тағар*, *құлақ моншақ* тәрізді фразеологизмдер пайда болған. Ертеде, құлақ моншақ деп сырғаны айтқан. Қырғызстанның оңтүстік диалектісінде сырғаның бір атауы құлақ моншақ [20].

Егер қыз бой жете бастаған кезде атастырылса, оның құлағына жігіт жағы сырға таққан. Бұл рәсім **сырға салу**, **сырға тағу** деп аталған. «Қалыңдық» мағынасындағы **сырғалы қыз** немесе **сырғалы** атауы осыған байланысты шыққан. Қазақ дәстүрінде қызға тағатын сырғаның орнына басқа да үкі сияқты қасиетті саналатын құстың бір шоқ үлпілдек қауырсыны, жүзік, білезік, тана – әдемі ақық түйме, моншақ т.б. әшекей бұйымдары қолданылған. Сондықтан қазақ тілінде «құда түсіп, сырға тағып кетті» деудің орнына «үкі тана, моншақ, тағып кетті» деп те айта берген.

Мұндай ұлттық мәдениеттегі символдық, бейнелік-метафоралық мәнге ие және мифтерде, аңыздарда, салт-дәстүрде, халықтық және діни шығармаларда, поэтикалық және прозалық мәтіндерде, фразеологизмдер мен метафораларда, символдар мен мақал-мәтелдерде сақталып қалған қолданыстар адамның архетиптік және прототиптік танымының нәтижелерін біріктіретін тіл бірліктері болып саналады.

Қыз алары. Қыз алуға келген жігітке қыздың тойында бір табақ етті жігіттің алдына қойған. Табақ әкелген жеңгеге сый ақы беру керек. Осы табақ ет «қыз алар» деп аталған.

Қыз танысу. Ұзатылатын қыз жанына бір жеңгесін және бір туысын ертіп жан-жақтағы туыстарын кемінде бір ай аралайды, қоштасады. Барған үйлері оның дайындалып жатқан төсек-орнына кілем, алаша, сырмақ, киіз үйдің керегеге, үзік, туырлық, керме-бау сықылды бұйымдарын және киім береді. Бұл жолы танысқан

қызды қазақ салты бойынша ерекше құрметтейді. Барған үйлері ойын-думан өткізіп, бас қосады. Төсек-орынды дайындауға ауыл-аймақ атсалысады, ісмер әйелдер, зергерлер, тұрманшылар, үйшілер кіріседі.

Қалыңдық ойнау. Байырғы ортада қалыңмалы толық берілген қалыңдыққа күйеу жігіттің жасырын келіп, жолығып жүздесіп кетуін **қалыңдық ойнау** деп атаған. Осыған орай «ойнау» сөзі қыз бен жігіт арасындағы «сырға толы» құпия мәнді білдіреді.

Қыз көші. Құдалар аттанған соң қыз шешесімен, үлкен жеңгесі мен кіші бауыр, сіңілісі мен арнайы дайындалған көлікке отырады. Ұзатылған қызға артына қарауға болмайды. Құдалар алда, олардан кейін «шаңырақ-түйе» - қыз көші. Соңында әдемі киінген, атқа мінген жігіттер әндетіп, жүріп отырады. Қызды бар салтанатымен жігіттің ауылына әкеледі. Қыз ауылынан шыққан соң, бұл көшті «қыз көші» деп атайды. Біраз жүрген соң «Қыз көшін» «Келіншек көші» деп атайды. «Келіншек көші» ауыл жанынан өтерде ауыл адамдары көшті тоқтатып, «Түйемұрындық» сұрайды, алған соң сәт сапар, бақыт тілейді.

Қазақ тіліндегі ғұрыптық фольклор лексикасын зерттеген А.Айтмұқашева: «Қазақтар өмірінің сан ғасырлық тарихы әдетте ана тілімен тығыз байланысты. Мысалы, *құда түсу рәсімдері, үйлену тойы, ас беру* тағы басқа толып жатқан ұлттық дәстүр, әдет-ғұрып үлгілерінің атаулары тілде сақталмаған болса, онда рухани мәдениет үлгілерінің мазмұны да кеми бермек. Әдет-ғұрып, салт-сананы айтқанда, әдетте олар туралы халықтың көрнекті де, көрікті ойлары тілімізге оралады. Сөз мәні, сөз сыры, ішкі-сыртқы мағыналары салтпен, дәстүрмен астарлас жатқандығын байқаймыз. Ол мағыналар, мәндер, сырлар астарында небір тарихи ұғым жатады немесе онда салт-дәстүрлерге сай түрлі наным сақталады», - дейді [21, 5]

Халқымыздың этномәдени тарихының қайнар көзі – салт-дәстүр атаулары тек тілдің лексикалық қабатын молайтушы тілдік дерек емес, халқымыздың тарихи, мәдени, рухани құндылықтарын бойына жинаған ақпарат көзі, идиоэтникалық қазына. Қазақ халқының сәбидің фәни дүниеге келуі мен бақиға аттануға дейінгі аралықтағы салт-дәстүр атаулары – этномәдени лексикамыздың алтын қоры. Соның ішінде қыз ұзату, келін түсіру салтына қатысты қалыптасқан салт-дәстүр атаулары да мол: *беташар, ұрын бару, бауыздау құдалық, қалың мал, ит ырылдау, табалдырық аттар, түндік ашар, отқа май құю, сыңсу, қалыңмал, қыз танысу, қапқа салар, той малы, сүт ақы, түйе-жігіт, көпшік қыстырар, шашу шашу, киім ілу, табалдырық кәдесі, сыбаға асу, малға бата жасату, қыз алары, құйрық-бауыр асату, суға тоғыту, киім тігу, босаға аттар, неке оқу, қыз қашар - түндік жабар, шатыр байғазы, қоржын сөгу, мойын тастау, ат байлар, сәукеле кигізу, босағаға ілу, сатын (аужар), сыңсу, жар-жар, аушадияр, шарғы, жасау, қыз көші, түйемұрындық т.т.*

Айталық, қазақтың келін түсіру тойында орындалатын ғұрыптың бірі - **беташар**. Беташардың төркіні сонау Тәңірлік сенімдермен сабақтасып жатқанын біреу білсе, біреу білмейді. Бұл жөнінде зерттеуші Б. Жүсіп былай дейді: «Бет жабу тірілерге тән жоралғы емес. Өлі адамның ғана беті жабылады. Бұл рәсім басқа халықтардың фольклорынан да берік орын алған. Сондай көне жұрттың бірі – Америка үндістері. Сонымен, келіннің бетін жабу жасанды өлімнің ишарасы. Қанша ғасыр бедерінде елеп, екшеп, күнделікті тұрмыс-тіршілігіне қолдану арқылы, осы ырымның түбінде тылсым негіз барына әбден сенгеннен кейін ғана оны тұтынған деп ойлауға болады.

Салт бойынша қыз баланың бойындағы өз руының «жақсы-жаман» қасиеттері өсіп-өнген әулетінің оң босағасында отырғанда, отыз күн «ойын» мен қырық күн «тойының» арасында «тазарып», «өліп», жаңа түскен жұртында басқа сапа-сипатта «қайта тірілуі» тиіс. Өйткені, ілкідегілердің ұғымында әрбір ру жеке-дара космос-әлем.

Демек, жаңа түскен келіннің бір космос-дүниеде өліп, тазарып, келесі космос-дүниеге өткенде жаңа сапада «қайта тірілуі» – өмір заңы.

«Беташар» рәсімі өз жұртында тазарып, «өлген» келінді жаңа түскен жұртында «қайта тірілтіп алу» процесін қамтамасыз ететін ежелгі рәсми амал еді. Беташардағы иіліп сәлем ету салты – әруақтар дүниесі мен көзі тірі тума-туыстарын келінмен таныстыру мақсатында жасалатын да, беташар сәлеміне салынатын ақшалай, заттай берілетін сыйлықтар әруақтарға берілген ризашылық садақасы ретінде қабылданып, беташар рәсімін жасаған дәнекерші-ақынға тиесілі болған. Ал, жаңа түскен келіннің бетін ашатын дәнекерші-ақынға қойылатын басты талап: оның келін түскен рудың абыройлы адамы болуы және моральдық тұрғыдағы қасиет-қамалының берік болуы қатаң қаперге алынған.» [22, 9].

Жоғарыда айтылған *қыз алары, қыз жиын, қыз танысу* сияқты салттардың бәрі – жай ғана қоштасу емес, өз әулетінде «өліп» тазалану. Осындай жасанды өлім арқылы тазартылған келін жаңа шаңыраққа құт әкеледі деп сенген. Өз жұртында тазарып, «өлген» қызды жаңа шаңыраққа бетін жауып әкеліп беташар арқылы қайта тірілту рәсімінің астарында ата-бабаларымыздың жаратылыс заңы туралы өте ескі мифтік түсініктері жатыр.

Қыз ұзату, келін түсіру салтына қатысты этнографизмдердің бірі – қалыңмал. Батыс зерттеушілері гендерлік теңсіздік, кемсітушілік деп баға беріп, Кеңестер Одағы кезінде тыйым салынған бұл салтқа қазір басқаша көзқарас қалыптасты. Қалыңмал – гендерлік теңсіздік емес, керісінше құқықтық жағынан жан-жақты қарастырылған (ажырасқан жағдайда, қалыңдық қайтыс болған жағдайда, айттырылып, қалың малы төленген қалыңдық басқа жігітпен көңіл қосқан жағдайда т.т. оны төлеу, қайтару жолдары), отбасын материалдық жағынан қолдау ретінде қарастырылғанын ғалымдар тарихи деректерге сүйеніп айтып жүр [23]. Қалыңмал қыз әкесіне, егер қалыңдық жетім болса, әкесінің ағайындарының иелігіне берілген, ал ағайындары қалыңмал көлеміне сай қызға жасау беруге міндетті болған [24, 158]. Қалыңмалдың толық төленіп болуы әдетте 1-3 жылға кей жағдайда бірнеше жылға созылған. Қалыңмал толық беріліп болған соң қыз әкесі қызды ұзату тойының мерзімін белгілейді. Молда неке қияр рәсімінде куәлер арқылы қыз әкесінен «қалыңмалы толық берілді ме?, неке қиюға кедергі жоқ па?», - деп сұрайды [25, 155]. Берілген қалыңмалға қалыңдықтың ата-анасы қыздың жасауын дайындаған. Қалыңмал көлеміне жасаудың сай болуын әулет үлкендері бақылаған [26, 78]. Қалыңмал көлеміне сай жасауға отау үй ішкі жиһаздарымен, ішкі жабдығымен, күмістелген ер-тоқымды жылқылар, жасау артатын түйелер, қайын жұртына әртүрлі сыйлықтар, ішіктер, шапандар, маталар енген. Қалың мал беру реті мен тәртібі қазақтың әдеттік құқықтық заңында бекітілген. Құдаласу келісімі бұзылған жағдайда кінәлі жақ алған сыйын толық қайтарып, айыпқа «тоғыз» төлеген [27, 129]. Әйел үстіне алатын қалыңдықтың қалың малы артық төленетін болған. Атастырылған қыз бойжеткесін басқа жігітпен қашып кетсе, жаңа күйеу бұрынғы жігітке орнына қалың малсыз қыз немесе қалың мал берген [28, 58]. Ал, басы бос қыз әкесінің келісімінсіз сүйген жігітімен қашып кетсе, онда күйеу жігіт қыз әкесіне қалың малмен бірге айып төлеген [28, 61].

Домалақ қалың – рәсім талаптарын орындамай-ақ берілетін қалыңмалдың бір түрі. Дәстүрлі қазақы ортада, әдетте домалақ қалың кедей немесе «қоңыртөбел» дәулеті бар құдандалы адамдардың арасында ғана жүретін. Домалақ қалыңда қалыңмал құрамына кіретін басжақсы, той малы, сұтақы деген кәде түрлері қарастырылмайтындығы сондықтан. Қазақ даласына ақша қатынастары ене бастаған кезде домалақ қалың ақшалай беретін мөлшерді білдірген. Н.Гродековтің мәліметіне қарағанда Перовск уезінде алпыс саулық пен алпыс тоқты бес жүз рубльге тең болған.

Қалыңмалдың түрлері өзінің мөлшері мен құрамы жағынан уақыт өткен сайын,

заманына сай өзгеріске еніп отырған. Мысалы, Л.Баллюзек XIX ғасырдың екінші жартысында басжақсының мәні өзгеріп, Торғай уезінде бас жақсыға 3-12 жылқы немесе 100-300, тіпті 600-1000 күміс ақша ғана берілетіндігі жөнінде мәлімет келтірген [4, 71].

Дөңгелек қалың – ертеде қазақ ортасында ұзатылатын қыз үшін атайтын қалыңмалдың түрі, кедей адамдар арасында берілетін қалыңмалдың ең төменгі мөлшері. Көрнекті қазақ этнограф ғалымы Х. Арғынбаев «Қазақ халқындағы семья мен неке» деп аталатын өзінің белгілі еңбегінде М.Красовскийдің мәліметін негізге ала отырып, дөңгелек қалың малдың ең аз мөлшері жеті жылқы болғандығын атап көрсетеді. Сондай-ақ, зерттеуші Қ.Қостанаев пен Н.Гродековтің және осы авторлардың дерегіне сүйенген Ә.Диваев сынды зерттеушілердің Қазалы мен Перовск уездері қазақтарына қатысты мәліметтеріне сәйкес, қалыңмал мөлшері төмендегідей үш категорияға бөлінетіндігін ерекше екішеп көрсетеді: ауқаттылар, орташалар және кедейлер беретін қалыңмал. Кедейлер тұрмысында қалыңмал дөңгелеу қалың деп аталып, 7-ден 9 бас малды құрады, кейде кедей отбасында екі жақтың келісімі бойынша, бір-біріне сый-кәде бермей-ақ екі жасты қоса беретін. Кейбір жағдайда жылқы мен түйе орнына қой аталатын. Осы ретте айта кететін жайт – қарастырылып отырған кезеңде аталыш уездерде бір бас жылқы немесе бір бас түйе жеті-сегіз қойға тең болды.

Бай қазақтардың қалыңмалы 47 басты құрады. Орта тұрмысты адамның қалыңмал көлемі 27-ден 37 мал басына дейін барды. Ертеректе ең кең таралған көп мөлшері, Х.Арғынбаевтың аталмыш еңбегінде көрсетілгендей (И.И.Ибрагимов жазуы бойынша) ақсүйектер арасында 57, байлар арасында 37, орташалар арасында 27, кедейлер арасында 17 бас малды құраған (200 жылқы немесе 1000 қой).

Сондай-ақ, Х.Арғынбаев Кіші жүз және Орта жүз қазақтарының арасынан жинақталған сан алуан мәліметтердің негізінде жазылған XIX ғасырдың 60-70 жылдары Торғай облысының әскери губернаторы болған Л.Ф.Баллюзектің еңбегіне сүйене отырып, дөңгелек қалың – бар-жоғы он бас малы ғана бар ең кедейлердің арасындағы мөлшер екендігін атап өтеді. Сонымен бірге, ғалым өз еңбегінде Л.Ф.Баллюзектің дәстүрлі қазақы ортадағы үш әлеуметтік жіктердегі қалыңмалдың мөлшеріне байланысты төмендегідей мәліметін келтіреді: 100-ден 150 аралығындағы ірі қара малдың саны ең жоғары топты құрады, оны ірі байлар берген. 75-100 мал басын құрайтын қалыңмалды дәулеттілер атайтын. Орташалар баламалы қалыңға 20-40 мал басын беретін. Ал ең кедейлердің дөңгелек қалың малы 7-ден 9 бас ірі қара малды ғана құрайтын.

Уақыт өткен сайын, яғни әрбір ұрпақ ауысқан сайын қалыңмалдың бастапқы құрамы мен түрі үнемі өзгеріске ұшырап отырды. Дөңгелек қалың, жоғарыда айтылғандай, құрамы мен мөлшері жағынан қалыңмалдың ең төменгі категориясы болғандықтан, онда қарамал, басжақсы, сұтақы, тоймал, ілу сияқты қалыңдықтың құны деп есептелетін кәде-сыйлар қарастырылмайды [4, 86].

Жоғарыда қалыңмалдың инфографикалық мәліметтері толықтай ғалым Нұрсан Әлімбаевтың редакторлық жауапкершілігімен жарық көрген этнографиялық энциклопедиядан алынып отыр. Жалпы мақаламызда бұл мәліметтерді келтірудегі мақсатымыз қазақ халқында «тең – теңімен, тезек – қабымен» мәтелінің мазмұнын ашып, қалыңмал берудің әлеуметтік-саяси тұрғыда реттеліп, заңдастырылып отырғанын көрсету болатын. Қазақ халқы «қалыңмалсыз қыз болмайды, кәдесіз күйеу болмайды», «Қалыңмалды малға санама, барымтаны барға санама» деуінің астарында осындай мән жатса керек. Халқымыз қалыңмалды жігіт ауылына жасау болып қайтару арқылы жаңа құрылған шаңырақтың материалдық жағынан қолдаумен бірге, құдалар арасындағы туыстық қарым-қатынасты реттеп, бекітіп отырған.

Қорытынды. Жалпы зерттеу жұмысымызды қорытындылайтын болсақ, қызға қатысты этнографизмдер қазақ тіліндегі ұлттық колориті бар бай сөздік қорды құраушы тілдік бірліктерге жатады. Бала тәрбиесіне, қыз тәрбиесіне, ұрпақ тәрбиесіне үлкен мән

берген қазақ халқының әрбір салты, дәстүрі мен ғұрпының тәрбиелік, танымдық мағынасы тереңде жатыр. Зерттеуіміздің шеңберіне енбей қалған қаншама этнографизмдер әлі де жан-жақты зерттеуді талап етеді. Қызға қатысты тілдік бірліктерді антропоэзектік бағытта зерттеудің ең құнды жағы – бүгінгі ұрпақ пен келешек ұрпақ санасын тарихы терең, тәрбиелік мәні зор, қазақ болып туғанына мақтаныш сезімін оятар құнды, ғибратты мұраның бір бөлшегі бола алуында. Ол үшін құнды мәліметтерді жинақтап қана қоймай, мәдени және тарихи, әдеби мұраларда тілдік бірліктердің репрезенттелуіне көңіл бөліп, оны тұжырымдап, оқырмандарға жеткізе білуіміз қажет.

Әдебиеттер:

1. Алдашева А. Аударматану (Лингвистикалық және лингвомәдени мәселелер). – Алматы: Арда, 2006.
2. Смағұлова Г. Смағұлова Г.Н. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. – 196 б.
3. Ермекова Т.Н. және т.б. Қызға қатысты тілдік бірліктердің этномәдени сипаты. Монография. Алматы: «Мерей» баспасы, 2015. – 196 бет. ISSN 978-601-224-717-6
4. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен категорияларының дәстүрлі жүйесі/Энциклопедия. Алматы: ТОО «Алем Даму Интеграция», 2017 – 856 бет (иллюстрацияланған).
5. Әлімжанова А. «Қазақ тіліндегі әйел қолөнеріне байланысты халықтық лексиканың этнолингвистикалық сипаты» // Филол.ғыл. кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация авторефераты. – Алматы, 2008.
6. Байғұтова А.М. «Қазақ әйелі» концептісінің этномәдени сипаты (Филология ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның авторефераты). - Алматы, 2008
7. Бигельдиева М.. «Қазақ және түрік әйел антропонимиясы» // Филол.ғыл. кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация авторефераты. – Алматы, 2010.
8. Шоқым Г. «Тілдің гендерлік жіктелімінің ғылыми негіздері». // Филол.ғыл. докторы ғылыми дәрежесін алу үшін жазылған диссертация авторефераты. – А., 2009.
9. Mehmet Zeki Pakalın. Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü (I, II,III cilt (A-N), İstanbul, 1983).
10. А.Мухиббе Darga. Eski Anadolu'da kadın. İstanbul, 1984.
11. Vartolu Ali Teker(Temitoğlu). Gelenek-görenekler ve anlatmalar (Ankara, 2004. ISBN: 975-96608-1-4).
12. Mehmet Eröz-Ali Güler. Türk ailesi. Ankara, ISBN:1998 975-16-0990-9
13. Адонина, Л. В. Концепт «женщина» в русском языковом и когнитивном сознании. [Текст] / Лариса Валерьевна Адонина. – Севастополь : Рибэст, 2007. – 168 с.
14. Дзасежева Л.Х. Лексико-семантическое поле "женщина" в разных культурных сообществах: На материале английского, русского и кабардино-черкесского языков: диссертация ... кандидата филологических наук : 10.02.19.- Нальчик, 2006.- 177 с.
15. Ibrahim Haji-Hassan. Language, Gender, and Power: Analysis of theme and topic management in Arabic conversational discourse. 1999 (араб-ағылшын тілдерінде жазылған)
16. Nadja Furlan Štante. Religion and Sexism: The Image of Women in the Judaeo-Christian Tradition.
17. Julia S. Falk. Woman, language and linguistics (Three American Stories from the First Half of the Twentieth Century) 2002, 320 p.
18. Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Бірінші кітап. – Алматы: «Жазушы» 2013. – 376 бет. ISSN 9965-666-59-8.
19. Ержанова З. Қазақ қолөнеріне байланысты фразеологизмдердің этномәдени аспектісі. Филология ғылымдарының канд. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертацияның авторефераты. Алматы, 2010.
20. Жүсіпов Б. Келіннің бетіне орамалды неге жабады? // <http://old.abai.kz/content/berik-zh-sip-kelinnin-betine-oramaldy-nege-zhabady>

21. Айтмұқашева А. Ғұрыптық фольклор лексикасы: идиоэтническая семантика. Филол. ғыл. канд. дисс. автореф. Алматы, 2007.
22. Уәлиұлы Н. Әйелдердің мифтік санадағы бейнесінің паремнологизмдердегі көрінісі (репрезенттелуі) // Тіл. Мәдениет. Коммуникация-1. – Алматы: «Елтаным» баспасы, 2013. 66-76 бб.
23. Қартаева Т. Қазақтың үйлену салтындағы қалың мал беру рәсімі // <http://ulas.kz/kk/maqala?id=319#.Vmbb09KLRiw>
24. Загряжский Г.С. Юридический обычай киргиз о различных родах состояний и о правах им присвоенных. О народном суде у кочевого населения Туркестанского края по обычному праву // Ежегодник. МСТК. Под ред. Н.А.Маева. Вып IV. СПб.: 1876. С. 151-203. (210 с.).
25. Ф.-Лий. Свадебные обычаи у киргизов Оренбургского ведомства // Московские ведомости. 1862. №151, 154, 155.
26. Баллюзек Л.Ф. Народные обычаи имевшие, а отчасти и ныне имеющие в Малой Киргизской орде силу закона // ЗООИРГО. Вып II. Казан: 1871. С. 45-167.
27. Женщины в кочевом быту // Туркестанские ведомости. 1889. №33. 15 августа. С.128-129, №34. 22 августа. С.132-133.
28. Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Юридический быт. Т.1. Ташкент: Типо-литография С.И.Лахтина, 1889. – 205 с.

Т.Н. ЕРМЕКОВА, Н.А. ЖАНАБАЕВА

Казахский Национальный женский педагогический университет, Алматы, Казахстан

КОГНИТИВНЫЙ ХАРАКТЕР ЭТНОГРАФИЗМОВ, ОТНОСЯЩИХСЯ К ДЕВУШКЕ

Аннотация. В исследовательской работе основным объектом являются лингвокультураемы, связанные с девушкой. У каждого этноса есть свое мировоззрение, своя культура, история, традиции. В настоящее время ведутся интересные и важные исследовательские работы. Научным направлением, связывающим различные науки, является антропоцентрическое направление. Единицы, входящие в объект исследования, рассматриваются с ориентацией на человеческий фактор, на самого человека. В статье рассматриваются труды Н. Уалиулы, А. Байгутовой, А. Алимжановой, Г. Шокым, Т. Ермаковой, М. Бигельдиевой и других ученых. Этнографические единицы рассматриваются в призме новых отраслей лингвистики, выявляется их когнитивный характер и потенциал. В то время как многие научные исследования, проекты, посвященные теме девушки и женщины, велись в разных направлениях, этнографизмы, связанные с девушкой, в нашей работе приобретают первостепенный характер. К таким этнографизмам можно отнести: обычаи и традиции по отношению к девушке, женщине, их когнитивные формулировки, языковые единицы, относящиеся к девушкам в целом, обладающие потенциалом определять и характеризующие национальный колорит. В ходе исследования приводятся аргументы в пользу того, что такие языковые единицы являются одним из основных концептов, формирующих мировоззрение, культурное, духовное богатство нации. В статье акцентируется внимание на том, что теоретические и прикладные проблемы топонимики (накопление названий земель и вод Казахстана, их регулирование, восстановление исторических названий, издание словарей региональных названий) одни из самых сложных проблем казахского языкознания.

Ключевые слова: этнографизмы по отношению к девушке, девушка, женщина, традиции, лингвокультурологический характер, познавательный характер.

T.N. YERMEKOVA, N.A. ZHANGABAYEVA
Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan
COGNITIVE NATURE OF ETHNOGRAPHIC UNITS RELATED TO THE GIRL

Abstract. In the research work, the main object is ethnographic units, linguistic and cultural units associated with the girl. Each nation has its own specifics, its own worldview, culture, history, traditions. Their millennial appearance is preserved in the wise language of that nation, people. Currently, as a result of the merger of various sciences, interesting and important research works are being conducted. The scientific direction linking these sciences is the anthropocentric direction. That is, the units included in the object of the research are considered with a focus on the human factor, on the person himself. The article examines the works of N.Ualiuly, A.Baigutova, A.Alimzhanova, G. Shokym, T.Yermekova, M.Bigeldieva and other scientists. Also, the main object of our research, ethnographic units are considered in the prism of new branches of linguistics, their cognitive nature and potential are revealed. While many scientific studies and projects devoted to the topic of girls, women, were conducted in different directions, ethnographic units related to the girl in our work acquire a primary character. Such ethnographic units include: customs and traditions in relation to a girl, a woman, their cognitive formulations, linguistic units related to girls in general, with the potential to determine and characterize the national flavor. The study provides arguments in favor of the fact that such linguistic units are one of the main concepts that form the worldview, cultural, spiritual wealth of the nation. The article focuses on the fact that theoretical and applied problems of toponymy, such as the accumulation of names of lands and waters of Kazakhstan, their regulation, the restoration of historical names, the publication of dictionaries of regional names is one of the most difficult problems of Kazakh linguistics.

Keywords: ethnographic units in relation to a girl, a girl, a woman, traditions, linguistic and cultural character, cognitive character.

References

1. Aldasheva A. Audarmatanu (Linguistikalyk zhane linguomadeni maseleler). – Almaty: Arda, 2006.
2. Smagulova G. Smagulova G.N. Magynalas phraseologizmderdin ul'tyik-madeni aspektileri. – Almaty: Gylym, 1998. – 196 b.
3. Ermekova T.N. zhane t.b. Kyzga katysty tildik birlikterdin ethnomadeni sipaty. Monograph. Almaty: "Merey" baspasy, 2015. – 196 bet. ISSN 978-601-224-717-6
4. Kazaktyn ethnografiyalyk categoryalar, ugymdar men categoryalaryn dasturli zhuyesi/Encyclopedia. Almaty: Alem Damu Integration LLP, 2017 – 856 bet (illustrationlangan).
5. Alimzhanova A. "Kazak tilindegi aiel kolonerin baylanysty halyktyk lexikanyn ethnolinguistikalyk sipaty" // Philol.gyl. candidates gylym darejesin alu ushin zhazylgan dissertation abstracts. – Almaty, 2008.
6. Baygutova A.M. "Kazak aieli" conceptsinin ethnomadeni sipaty (Philology gylymdaryn candidates gylym darezhesin alu ushin dayyndalghan dissertatsionsin abstracts). – Almaty, 2008
7. Bigeldieva M. Kazak zhane turik ayel anthroponymiyasy // Philol.gyl. candidates gylym darejesin alu ushin zhazylgan dissertation abstracts. – Almaty, 2010.
8. Shokym G. Tildin genderlik zhikteliminyn gylym negizderi // Philol.gyl. doctors gylym darejesin alu ushin zhazylgan dissertation abstracts. – A., 2009.
9. Mehmet Zeki Pakalın. Osmanlı tarih deyimleri ve terimleri sözlüğü (I, II,III cilt (A-H), İstanbul, 1983).
10. A.Muhibbe Darga. Eski Anadolu da kadın. İstanbul, 1984.
11. Vartolu Ali Teker (Temitoglu). Gelenek-görenekler ve anlatmalar (Ankara, 2004. ISBN: 975-96608-1-4).
12. Mehmet Eröz-Ali Güler. Türk ailesi. Ankara, ISBN:1998 975-16-0990-9

13. Adonina, L. V. The concept of "woman" in Russian linguistic and cognitive consciousness. [Text] / Larisa Valeryevna Adonina. – Sevastopol : Ribest, 2007. – 168 p.
14. Dzasezheva L.H. Lexico-semantic field "woman" in different cultural communities: Based on the material of English, Russian and Kabardino-Circassian languages: dissertation... Candidate of Philological Sciences : 10.02.19.- Nalchik, 2006.- 177 p.
15. Ibrahim Haji-Hassan. Language, Gender, and Power: Analysis of theme and topic management in Arabic conversational discourse. 1999 (Arab-agylshyn tilderinde zhazylgan)
16. Nadja Furlan Štante. Religion and Sexism: The Image of Women in the Judaeo-Christian Tradition.
17. Julia S. Falk. Woman, language and linguistics (Three American Stories from the First Half of the Twentieth Century) 2002, 320 p.
18. Auezov M. Abai zholy: An epic novel. Birinshi kitap. – Almaty: "Zhazushy" 2013. – 376 bet. ISSN 9965-666-59-8.
19. Yerzhanova Z. Kazak kolonerin baylanysty phraseologizmderdin ethnomadeni aspect. Philology gylymdarynyn kand. gylym darejesin alu ush'in dayyndagan dissertationnyn abstracts. Almaty, 2010.
20. Zhusipov B. Kelinnin betine oramaldy nege zhabady? // <http://old.abai.kz/content/berik-zh-sip-kelinnin-betine-oramaldy-nege-zhabady>
21. Aitmukasheva A. Guryptyk folklore lexicas: idioethnic semantics. Philol.gyl. kand. diss. autoref. Almaty, 2007.
22. Ueliuly N. Ayelderin miftik sanadagi beynesinin paremiologizmderdegi korinisi (representtelui) // Til. Madeniyet. Communication-1. – Almaty: "Eltanym" baspasy, 2013. 66-76 bb.
23. T.Kartaeva. Kazaktyn uylenu saltyndagi kalyn mal beru rasimi // <http://ulas.kz/kk/maqala?id=319#.Vmbb09KLRiw>
24. Zagryazhsky G.S. The legal custom of the Kirghiz about various kinds of states and the rights assigned to them. About the People's Court among the nomadic population of the Turkestan region according to customary law // Yearbook. MSTK. Edited by N.A.Mayev. Issue IV. SPb.: 1876. pp. 151-203. (210 p.).
25. F.-Lii. Wedding customs among the Kirghiz of the Orenburg Department // Moscow Vedomosti. 1862. №151, 154, 155.
26. Balluzek L.F. Folk customs that had, and partly still have, the force of law in the Small Kyrgyz Horde // ZOOIRGO. Issue II. Kazan: 1871. pp. 45-167.
27. Women in nomadic life // Turkestan Vedomosti. 1889. No.33. August 15. pp.128-129., No. 34. August 22. pp.132-133.
28. Grodekov N.I. Kirghiz and Karakirgiz of the Syr-Darya region. Legal life Vol.1. Tashkent: Typo-lithography of S.I.Lakhtin, 1889. 205 p.

Авторлар жайлы мәлімет:

Ермекова Тыныштық Нұрдаулетқызы – филология ғылымдарының докторы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің профессоры, Алматы, Қазақстан.

Ермекова Тыныштық Нурдаулетовна – доктор филологических наук, профессор Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан.

Yermekova Tynyshtyk Nurdauletovna – Doctor of philological sciences, Professor, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.

Жанабаева Назерке Асылбекқызы – Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің докторанты, Алматы, Қазақстан.

Жанабаева Назерке Асылбековна – докторант Казахского национального женского педагогического университета, Алматы, Казахстан.

Zhangabayeva Nazerke Assylbekkyzy – doctoral student, Kazakh National Women's Pedagogical University, Almaty, Kazakhstan.